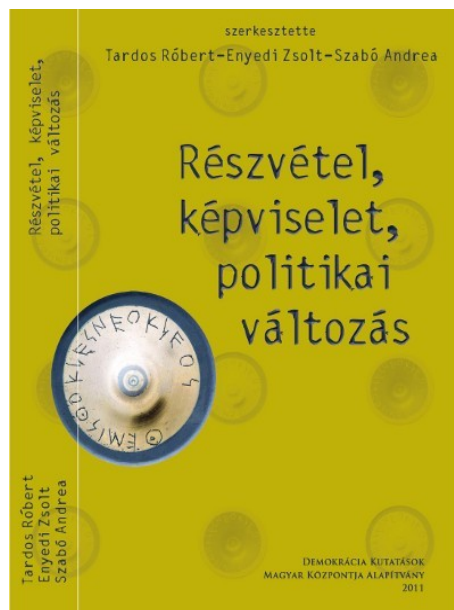

Hermann Schmitt - Angelika Scheuer: *A választói döntések meghatározói Kelet- és Nyugat-Európában*

Megjelent: Tardos Róbert, Enyedi Zsolt és Szabó Andrea (szerk.):
Részvétel, képviselet, politikai változás. Budapest: Demokrácia Kutatások
Magyar Központja Alapítvány, 2011, 315-346. p.

Forrás: <http://www.valasztaskutatas.hu>

Hermann Schmitt–Angelika Scheuer

A VÁLASZTÓI DÖNTÉSEK MEGHATÁROZÓI KELET- ÉS NYUGAT-EURÓPÁBAN

A PÁRTOK ÉS VÁLASZTÓK KÖZÖTTI VISZONYOK

A képviseleti demokráciákban az általános választások állnak a politikai akaratképzési és döntéshozatali folyamatok középpontjában. A választásokat a pártok szervezik meg. Ezért mindazok számára, akik a képviseleti demokrácia állapotát értékelni kívánják, fontos kritérium a polgárok és a pártok közötti kapcsolatok jellege.

A pártok közötti kapcsolatot ebben a fejezetben Nyugat-Európa konszolidált demokráciáiban és a posztkommunista Kelet-Európa új demokráciáiban fogjuk megvizsgálni. Kiemelten foglalkozunk Németország két részével, a korábbi NSZK-val és NDK-val.

Először a pártrendszerek és a választók karakterét fogjuk négy sztenderd indikátor alapján leírni. Az első kettő, a fragmentáció és a polarizáltság a pártrendszereket jellemzi. A két másik a választók beállítódásait és viselkedését írja le, mégpedig a pártkötődéseiket és szavazatváltozási magatartásukat. Minden esetben aggregált, a pártkötődések esetében aggregált közvélemény-kutatási adatokról van szó.

Az aggregált adatok csak korlátozottan informatívak, mivel az egyéni viselkedésre való visszakövetkeztetés nehéz feladat. Ezért a második elemzési lépésünkben a kelet- és nyugat-németországi, valamint a kelet- és nyugat-európai egyéni választói döntések meghatározóira fogunk összpontosítani.¹ Nagyon egyszerű és konvencionális modellekkel fogunk dolgozni, amelyek a választói döntés determinánsai kapcsán a választói döntés szociális gyökerei, a pártkötődés befolyása, valamint a választók és a pártok ideológiai távolsága között tesznek különbséget.

Azt várjuk, hogy a választói döntések meghatározóinak a konszolidált demokráciákban ismert összefüggése az új, posztkommunista demokráciákban más képet fog mutatni. Kiváltképpen azt várjuk, hogy a modelleknek a posztkommunista rendszerekben csekélyebb lesz a magyarázó erejük, mivel a választói magatartás klasszikus meghatározóinak hosszabb időre van szük-

¹ Teljesen tudatosan nem nyilvánítunk véleményt a választói részvétel komplex kérdésköréről Kelet- és Nyugat-Európát illetően. Ez a téma más adatelemzéseket, több teret és figyelmet követel meg, mint amennyi e tanulmány keretén belül rendelkezésünkre áll.

ségük, hogy hatásukat kifejthessék; a nyugat-európai demokráciákkal szemben a posztzocialista esetekben ez utóbbi hiányzik. Keleten tehát a választók részéről gyengébb pártkötődést várunk, és nem utolsósorban ezáltal magasabb arányú szavazatváltást és a pártrendszer nagyobb fluiditását. A szociális konfliktusok tartós és szilárd politikai reprezentációja sem alakulhatott ki, ahogy az ismételt választásokon megszilárdult pártkötődés vagy bal–jobb dimenzió stabil értelmezése sem. A *European Social Survey* (ESS, Európai Társadalomtudományi Elemzések) négy felmérési fordulója lehetőséget ad arra, hogy a választói magatartás e három központi meghatározójának relevanciáját – pártkötődés, társadalmi helyzet, bal–jobb távolságok – egy, az egyéni választói magatartást magyarázó, valamennyi pártra alkalmazható modellben vizsgáljuk, és így a konszolidált nyugati és az új posztzocialista demokráciák várt különbségeit a valósággal szembesítsük.

Érvényes-e a nyugat–kelet szembeállítás Németországon belül is? Itt várakozásaink kevésbé egyértelműek. Jóllehet a volt NDK 1989 előtti fejlődése az összes többi posztzocialista országhoz volt hasonló, az egyesüléssel a politikai képviselőt kifejlett rendszerét vették át. Ezáltal elképzelhető egy keletnémet külön út, amely egyesíti a konszolidált és a posztzocialista demokráciák elemeit.

PÁRTRENDSZEREK A KONSZOLIDÁLT ÉS A POSZTZOCIALISTA DEMOKRÁCIÁKBAN

Mielőtt az egyéni választói magatartás elemzésére irányítjuk figyelmünket, vegyük szemügyre a konszolidált és a posztzocialista pártrendszerek jól látható eltéréseit. E különbségeket az eltérő történelmi feltételek következményeinek tartjuk. Ehhez a pártrendszerek fejlődési fokának leírására használt klasszikus indikátorokat adjuk meg: pártválasztás stabilitása (volatilitás), a releváns pártok száma (fragmentáció), a választók politikai pártokhoz való kötődésének mértéke (pártidentifikáció) és az ideológiai konfliktusok mértéke (polarizáció). A választásokon alapuló mutatókat a 2000–2005, illetve a 2006–2010 közötti választások adataiból nyertük, a felméréseken alapuló mutatókat pedig az ESS-felmérések 1. és 2. (2002–2004), illetve a 3. és 4. hullámának (2006–2008) adataiból.

A posztkommunista pártrendszerek erősebben fragmentáltak és növekvő mértékben polarizáltak, mint Nyugaton, az ottani választók erősebben hajlanak a szavazatváltásra és ritkábban érzik közel magukat egy-egy párthoz. Így foglalhatjuk össze a kutatás jelen állását röviden és tömören. Az egyes mutatók, amelyeket itt bevezetésképpen leírunk, lényegében igazolják ezt, de rávilágítanak a német–német sajátosságokra is (*1. táblázat*). Nyugat- és Kelet-Európa országai között, ahogy vártuk, jelentős kontraszt tapasztalható a volatilitás vonatkozásában, bár ez nem vonatkozik Nyugat- és Kelet-Német-

országra. Várakozásaink ellenére azonban a nyugat- és kelet-európai országok a fragmentáció tekintetében alig különböznek. A fragmentáció foka nyugaton növekszik, míg Keleten enyhén csökken. A pártkötődések Nyugaton szélesebb körben terjedtek el, mint Keleten – ez mind Nyugat- és Kelet-Európára, mind Nyugat- és Kelet-Németországra igaz. És az ideológiai polarizáltság Keleten magasabb, mint Nyugaton, akkor is, ha éppen Nyugat-Németországban a 2010-es év második felében egy nagyon alacsony kiinduló szintről újfent jelentősen növekedett.

A Kelet és Nyugat közötti kontraszt talán a volatilitás és a pártkötődés esetében a legnyilvánvalóbb. A hiányzó pártkötődés erősíti a volatilitást, a jelentős választói volatilitás erősíti a pártrendszerek fluiditását. Ugyanakkor meg kell említsük, hogy az irodalomban vannak olyan hangok is, amelyek a két jelenség közötti kapcsolatot viszonylagossá teszik. Ezek szerint a pártrendszerek instabilitását nem lehet csak a választói volatilitásra visszavezetni, hanem a kínálati oldalt is figyelembe kell venni, azaz a politikai elitek választások előtti változó szövetségeit és választási koalícióit. Nem minden újnak tűnő párt új valójában, az egyes szavazatváltozások mögött gyakran egy új köntösben lévő régi párt megerősödése áll (Sikk 2005). Margit Tavits (2008, 537) ezt következőképpen fogalmazta meg: „Az elitek választásai talán inkább felelősek az instabilitásért a pártrendszerek fejlődésének korai szakaszában, mint a választók kiszámíthatatlan viselkedése.” Bár a volatilitás mértéke a demokratikus politika első évtizedét követően láthatóan csökkent, ugyanakkor igaz az is, hogy ennek a fejlődésnek az okai és tartóssága nem teljesen világosak (Ágh 1998, Tavits 2005).

A posztkommunista világ és Nyugat-Európa közötti különbségek magyarázatait három kategóriában fogjuk megvitatni: szociális feszültségvonalak, pártkötődés, valamint a bal–jobb dimenzió. Mindhárom hosszú távon ható tényező, amely többé-kevésbé tartós hatást gyakorol a választói magatartásra. A nyugati demokráciák magasabb konszolidációs foka a posztszocialistákéval szemben a választói magatartás eme hosszú távú meghatározóinak viszonylagos intenzitásából olvasható le.

1. TÁBLÁZAT

**A pártrendszerek fejlődésének egyes mutatói Nyugat- és Kelet-Európában,
valamint a német pártrendszeré Nyugat- és Kelet-Németországban a XXI. század első évtizedében**
(Az adatok indexértékek)

	Nyugat-Európa		Nyugat-Németország		Kelet-Németország		Kelet-Németország	
	2000-2005	2006-2010	2000-2005	2006-2010	2000-2005	2006-2010	2000-2005	2006-2010
Volatilitás ^a (a pártválasztás stabilitása)	10,0	8,0	7,0	12,0	11,0	12,0	18,0	21,0
Fragmentáció ^b (a releváns pártok száma)	4,4	4,8	4,1	5,6	4,1	5,6	5,4	4,3
Pártkötődés ^c (pártidentifikációval rendelkezők aránya)	49,0	50,0	44,0	49,0	35,0	37,0	35,0	37,0
Polarizáció (ideológiai feszültség)	28,0	30,0	22,0	30,0	27,0	38,0	30,0	37,0

Megjegyzések:

^a A Pedersen-féle volatilitási index (1979) a szavazatváltás, illetve a pártválasztás stabilitásának mérőszáma.

^b A pártok esetében a Laakso–Taagepera-féle (1979) effektív szám indexet használjuk a választások szintjén, és pedig azokat az értékeket, amelyeket Michael Gallagher (2010) online tett közzé.

^c Az ESS-felmérésekből a megkérdezetteknek azt a részarányát adjuk meg, akik „közel állnak” egy párthoz. Ezen orientáció intenzitását és irányát itt nem vettük figyelembe.

^d A polarizációt Van der Eijk–Schmitt–Binder 2005 alapján számítjuk. Kelet- és Nyugat-Európa esetében középértékeket adunk meg, amely minden vizsgált országot egyenlően súlyoz, és Németország két felét nem veszi figyelembe.

Társadalmi struktúra: vannak-e Kelet-Európában törésvonalak?

Nyugat-Európában a törésvonalak olyan szociális konfliktusvonalak, amelyeket a társadalmak politikai pártokon keresztül értelmeznek, szerveznek meg és a politikai arénában – például a parlamentben – jelenítenek meg (Lipset–Rokkan 1967, Bartolini–Mair 1990). Mindkét részre szükség van: alapvető szociális konfliktusokra és érdekkellentétekre az egyik oldalon, és politikai elitekre, amelyek az ellentétek két oldalát értelmezik és szervezik a másik oldalon. Az értelmezéshez és a szerveződéshez idő és alkalom szükséges. Idő és alkalom Kelet-Európa új demokráciáiban eddig feltehetően nem állt kellő mértékben rendelkezésre, s ezáltal itt eddig nem került sor a szociális konfliktusos szembenállás tartós és szilárd politikai reprezentációjára.

Ezért a pártrendszerek fejlődésének társadalomstrukturális magyarázatai – a kezdeti túlbecsülést követően (Whitefield 2002) – egyszerűen nem bizonyultak erős magyarázó erejűnek. Allan Sikk (2006, 164) disszertációjának végén ezt az alábbi módon foglalja össze: „A pártrendszerek változásának és új pártok feltűnésének szociológiai magyarázataival, amelyek máshol érvényesek voltak, nem lehet leírni az új pártok sikerét a balti államokban.” És ez nyilván nem csak a három balti államra igaz, hanem a Kelet-Európa poszt-kommunista rendszereire általában is (például Zielinski 2002).

Németország két része azonban sajátos helyzetű, mivel az újraegyesülést követően nem jelentéktelen lakosságcserére került sor. Igaz, ennek súlypontja a keletről nyugatra való mozgás volt, de éppen a felső középréteg esetében – különösen vezetői pozícióban – a másik irányban is megnyilvánult. Ennyiben Kelet-Németországról nem beszélhetünk úgy, mint egy állam- (és nyelvi) határokkal körbezárt posztkommunista társadalomról. De a belső migráció miatt már Németország nyugati része sem az a konszolidált és strukturált politikai rendszer, amilyen talán az újraegyesülés előtt volt. Ami a szociális struktúra jelentőségét illeti, a pártpreferenciák vonatkozásában a következőket várhatjuk: a választói döntéseknek a régi szövetségi köztársaságból ismert szociális kontúrjai a köztársaság keleti részén is fellelhetők lesznek (például Schmitt 2001), míg ezen összefüggések viszonylagos egyértelmősége a nyugati részben az újraegyesülés nyomán feltehetőleg tovább homályosodott.

Pártkötődés

A pártkötődés a posztkommunista rendszerekben ritkább, mint a konszolidált demokráciákban, ráadásul másképp hat. Ritkább, mert kialakulásukhoz és stabilizálódásukhoz időre van szükség (lásd Philip Converse [1969] alapvető munkáját). Az a húsz év, amely a szocializmus összeomlása óta eltelt, ebben az összefüggésben csekély időintervallumnak tekinthető. A pártkötődés kifejlődéséhez nemcsak időre van szükség, hanem megfelelő peremfeltételekre is.

E keretek szempontjából nagyon lényeges a stabil pártrendszer, valamint olyan pártok megléte, amelyek politikai céljai és tettei a polgárok és választók számára folyamatosan orientációs pontként szolgálnak. Ez érvényes a választáskutatás szociálpszichológiai (michigani) hagyományára éppúgy, mint a *rational-choice* irányultságú elemzésekre (amelyeket Rochesterből értek jelentős impulzusok, például: Fiorina 1981). Ebben a vonatkozásban a pártkötődés kialakulásának előfeltételei – ahogy ezt a konszolidált demokráciákból ismerjük – a posztkommunista világban csak korlátozottan voltak meg. Így nem csodálkozhatunk, hogy ott (még?) képlékeny a pártkötődés, nem csak egy pártra összpontosul, és ennek következtében az egyéni választói döntésre csak csekély befolyást gyakorol (Dalton–Weldon 2007, Schmitt 2009).²

Németország két részét itt ismét kivételnek tekinthetjük, mert a fal, amelyik az NSZK-t és az NDK-t elválasztotta, annyira mégsem volt tömör (lásd például Schmitt 1992). Néhány kivételtől eltekintve³ az NDK polgárai évtizedeken át tájékozódhattak későbbi pártrendszerükről és a benne található releváns pártokról, bár persze a pártpreferenciáknak az ismételt választások révén zajló megszilárdulása az NDK-s időkben nem volt lehetséges. (Hogy a nyugatnémet pártok és politikájuk keletnémet percepciója mégis mennyire élő volt, talán jelzi az erfurti nyilvános éljenzés az akkori szövetségi kancellár, Willy Brandt látogatása alkalmával 1970 márciusában – mégiscsak 20 évvel az újraegyesülés előtt.) Azt várjuk tehát, hogy a pártkötődés a konszolidált demokráciákban sokkal fejlettebb, mint a posztszocialista rendszerekben, és Németország mindkét része a konszolidált demokráciák modelljét követi.

Issue-k és a bal–jobb séma

Európa keleti felének posztkommunista és a konszolidált Nyugat választói közötti különbségeket azokra a politikai problémákra és vitakérdésekre is vissza szokták vezetni, amelyekkel az új demokráciákban a politikai szereplők szembesülnek. Az ezekben a politikai vitakérdésekben elfoglalt pozíció, illetve az, hogy milyen jelentőséget tulajdonítanak a különféle politikai kérdéseknek, határozzák meg a politikai szereplők ideológiai orientációit. Ezek az orientációk Európában és messze azon túl is a bal–jobb dimenzióba sűrűsödnek. A bal–jobb olyan heurisztikának fogható fel, amely megengedi a polgárok és választók számára, hogy hézagos információ esetén *issue-* és *policy-*preferenciákra visszavezethető racionális döntéseket hozzanak

² Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben a kontextusban a pártkötődés egy másik – például negatív – fajtája alakult volna ki, ahogy ez a korai elemzésekből kitűnni látszik (Rose–Mischler 1998).

³ Ezalatt azokat értjük, akik a „Gyanútlanok Völgyében” – a Drezda környéki Elba-völgyi katlanban – laktak, ahol a nyugati rádiókat és televíziókat nem lehetett fogni.

(Downs 1957, Sniderman–Brody–Tetlock 1991). Ezért a bal–jobb dimenziót néha *super issue*-nak is nevezik, amely eltérő politikai preferenciákat képes egyesíteni és összegezve kifejezni (Inglehart–Klingemann 1976).

Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy a bal–jobb heurisztikának mind a magyarázó ereje, mind a jelentéstartalma kontextusspecifikusan változik. A bal és a jobb nem mindig és nem mindenhol jelenti ugyanazt, továbbá a bal–jobb dimenzió nem képes mindig és mindenütt összegezni az aktuális politikai vitakérdéseket. A kelet-európai posztkommunista rendszerek esetében például tudjuk, hogy a rendszerváltás folyamán és röviddel ezt követően ezen ideológiai irányfogalmak Nyugaton használatos jelentéstartalma éppenséggel megfordult: „A peresztrojka alatt a »bal« és »jobb« terminusai felcserélődtek. A »baloldal« a szabadpiaci demokratákat és a liberálisokat jelölte, a »jobboldal« a szocializmus és a kommunista rendszer híveit” (Sakwa 1996, 44; hasonló következtetésre jutott Park 1993, Markowski 1997, Whitefield–Evans 1998). Ezenfelül a posztkommunista rendszerek pártjainak a bal–jobb elhelyezkedése jóval kevésbé függ össze politikájukkal, mint Nyugaton (Van der Eijk–Schmitt 2010).

E kérdés kapcsán újfent német–német kivételt várunk. Az a tény, hogy a politikai szereplők Németország mindkét feléből egy „nyilvánosságon” keresztül vannak összekötöttségben és állandó kommunikációs viszonyban, mégiscsak azt jelentheti, hogy a bal–jobb heurisztikának Nyugaton és Keleten messzemenően azonosnak kell lennie, és a bal–jobb értelmezése Nyugaton és Keleten az idő előrehaladtával még homogénebbé vált.

A VÁLASZTÓI DÖNTÉST MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK

A kutatás állására vonatkozó fejtegetéseinkkel már kijelöltük azt az elméleti keretet, amelyet az egyéni választói magatartás elemzésekor irányadónak tekintünk. Az empirikus választói magatartás-kutatás michigani hagyománya szerint megkülönböztetjük a választói döntés hosszú távú, szilárd meghatározóit az inkább rövid távúaktól, amelyek választásról választásra változhatnak. Az úgynevezett oksági tölcserrel képletesen is megjelenítve a kérdést, a választói döntés hosszú távú, stabil tényezői mind közvetlenül, mind közvetve hatnak a rövid távúakra (*I. ábra*). A tölcser peremén találjuk a szociális struktúra hatásait. A szociális csoportok és a politikai pártok közötti koalíciók nem változnak rövid idő alatt, ahogy ezt a törésvonal-elmélet is feltételezi. De ezek a kapcsolatok nem is felmondhatatlanok, mint ahogyan ezt az amerikai kutatási irányzat a *realignment* és a *critical elections* példáján mutatja be (ennek áttekintése: Mayhew 2000). Hosszabb időszakokat tekintve – ez az Egyesült Államok esetében mintegy fél évszázadot tesz ki – újra és újra választók egész csoportjai változtatták meg tartósan választói preferenciáikat. Ezzel szemben az európai vitákban inkább az ezzel ellentétes perspektíva a domináns: itt in-

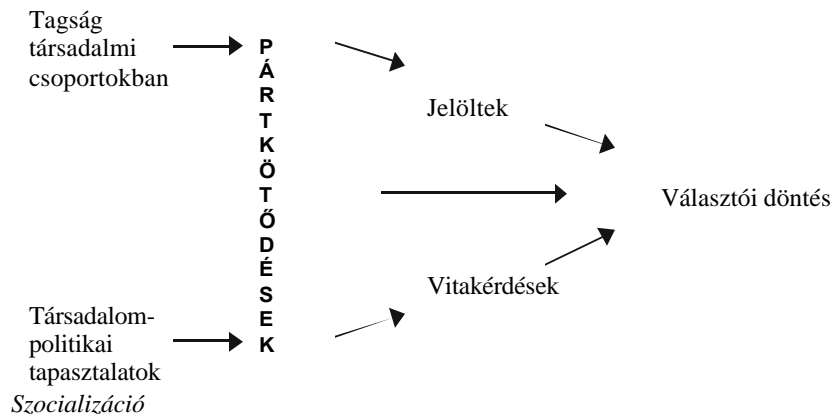
kább a *dealignment*ről, azaz a hosszú ideig „befagyottnak” hitt konfliktusvonalak eróziójáról beszélnek, és ezzel a polgárok és választók szociális háttérének és politikai orientációinak szétválásáról (Dalton–Flanagan–Beck 1984; Franklin et al. 1992; a Németországra vonatkozó relativizáló látásmódra: Müller 2000 vagy Schmitt 2001).

A szociális struktúra és a szocializáció éppenséggel közvetlenül is befolyásolhatja a választói döntést, de a fejlett democráciákban ezt általában közvetve, a pártkötődés kialakulására tett hozzájárulásuk révén teszik. Igaz, hogy az egyéni pártkötődés kevésbé tartós, mint a társadalmi-politikai koalíciók, de a választói döntések vonatkozásában alapvetően stabilizáló tényezőként tekintünk rá. Németországban, de Európában máshol is, így például Franciaországban vagy Nagy-Britanniában, hosszú vitákat folytattak arról, hogy a pártidentifikáció koncepciója, amelyet eredetileg az Egyesült Államokban dolgoztak ki az ötvenes-hatvanas években, átvihető-e az európai választási rendszerekre. Újabb elemzések azt mutatták ki, hogy a kezdeti félelmek és kételyek (például Kaase 1976) feltehetőleg elégtelen empirikus bizonyítékokon alapultak (Arzheimer 2006, Schmitt–Beck et al. 2006, Kroh–Selb 2009).

1. ÁBRA

Az elméleti modell

Társadalmi struktúra

Forrás: Campbell et al. 1960 adaptációja.

A konszolidált democráciákban a pártok választások hosszú során átívelő szilárd képződmények, míg a politikai hivatalokra pályázó jelöltek és a központi politikai vitakérdések választásról választásra változhatnak. Ezért is kézenfekvő, hogy a pártkötődés a választói döntést közvetlenül is befolyásol-

ják, az első számú jelöltek választói percepciójára és a politikai vitakérdések választói véleményezésére kifejtett hatásán keresztül. Mindazonáltal az így jellemzett hatások esetében kérdéses, hogy mi az ok és mi az okozat (vajon ténylegesen nem rekurzívak-e?). Így például karizmatikus jelöltek hozzájárulhatnak pártjuk általános támogatottságához, ha ez az európai politikai valóságban inkább kivételnek, mint szabálynak tűnik is (Oscarsson–Holmberg 2011). Ugyanakkor kimutatható az is, hogy a választók *issue*-orientációja az erre vonatkozó pozíciókon és a pártok teljesítményén keresztül visszahat a pártkötődésre (például Fiorina 1981). És nem utolsósorban egy párt ismételt választása erősíti a kötődést iránta (Converse 1969) ugyanúgy, ahogy fordítva, a pártkötődés a választást befolyásolja.

A posztkommunista jellegű konszolidált demokráciákban sokkal gyengébb összefüggéseket vélelmezünk. A társadalmi egyenlőtlenség kivétel lehet, mivel azt feltételezzük, hogy – megszerveződve vagy szervezetlenül – utat tör magának. A pártkötődés esetében jelentősen csekélyebb hatásokat várunk, és ez érvényes a bal–jobb sémán leképezhető *issue*-hatásokra is. Németország esetében is hasonló különbségeket várunk, az egyesülés miatt azonban kevésbé pregnáns módon.

A VALAMENNYI PÁRTRA ALKALMAZHATÓ ÖSSZMODELL

Az adatbázis

A választói magatartás meghatározó tényezőinek európai összehasonlító elemzéséhez a *European Social Survey* rendszeres vizsgálatait használtuk fel. A választói részvételre és a pártválasztásra retrospektív változók állnak rendelkezésünkre, azaz a megkérdezetteket arra kérték, hogy idézzék fel, szavaztak-e, és ha igen, kire. Az adatbázisok információkat tartalmaznak a megkérdezettek társadalmi háttéréről, pártkötődéséről (iránya és intenzitása szerint), valamint bal–jobb orientációjukról is. Mivel az ESS-felmérésekben nem szerepeltek a pártok ideológiai pozícióira vonatkozó kérdések, ezért ezeket a 2002-es és 2006-os *Chapel Hill Expert Survey*nek a pártok bal–jobb pozíciójára vonatkozó adataival pótoljuk (Hooghe et al. 2010). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nemzeti ESS-vizsgálatok időközzeit a választások időpontjától függetlenül határozzák meg (Reif–Schmitt 1980, Erikson 1988, Stimson 1999). Ez azt jelenti, hogy a felvételekre a politikai mobilizálás eltérő fázisaiban kerül sor, ami éppenséggel hatással lehet az elemzés eredményeire. A szűkebb értelemben vett választási kutatásokat „a választások körüli” időpontokra szokás időzíteni, melynek a reprezentatív választást követő keresztmetszeti felvétel a központi eleme. Ezen túl az ESS-ben nincsenek adatok a jelöltek megítéléséről, ezáltal a választói magatartás eme – inkább rövid távon ható – meghatározóját nem tudtuk vizsgálatunkba bevonni. Az empirikus

elemzésbe a rendelkezésre álló adatok miatt csak az EU-tagországokat tudtuk felvenni (Kelet- és Nyugat-)Németország mellett Nyugat-Európából 12, Közép- és Kelet-Európából pedig öt országot.⁴

A halmozott adategyüttes konstrukciója

Az elemzéshez halmozott adategyüttest használunk. Ezt a stratégiát az európai választásokra vonatkozó kutatás során fejlesztették ki, hogy felvázolhassuk a választói magatartás valamennyi pártra alkalmazható összmodelljét. Minden megkérdezett esetében megállapítjuk választói magatartását minden, a választáson induló pártra vonatkozóan, tehát nemcsak az általa választott, hanem minden párttal kapcsolatban. Az elemzési egység tehát nem a megkérdezett, hanem a nemzeti pártrendszer releváns pártjaira vonatkozó felfogása és megítélése. Ehhez először is a nemzeti ESS-adatbázisokat generikus és szintetikus változók konstrukciójával olyan formába öntjük, amely lehetővé teszi a választói magatartás meghatározóinak általános elemzését. A generikus változók elvonakoztatnak egy adott párt megítélésének, illetve választásának konkrétumaitól, és a figyelmet nagy általánosságban a pártok megítélésére és a pártválasztásra irányítják. Ehhez a pártspecifikus változókat – például a német esetben a megkérdezetteknek a CDU, a CSU az FDP, az SPD, a Zöldek és a Die Linke pártokhoz való kötődésük erősségét – az elemzés céljából képzett adategyüttes generikus változójává transzformáljuk.

Az adatok időbeni felhalmozását országonként végezzük. Az ESS a vizsgálatba bevont országokban minden releváns pártról megkérdezi a polgárokat; a pártok relevanciáját a nemzeti parlamentben megjelenők képviselőivel mérjük. A különböző országokban figyelembe vett pártok listáját a Függelékben (*1. melléklet*) dokumentáltuk. Minden ilyen pártszetten belül a generikus változót – elemzési változóknak is nevezzük őket – minden egyes vizsgált pártra képezzük. A választási változó azt adja meg, hogy a megkérdezettek szavaztak-e a vizsgált pártra, vagy nem.⁵ A pártidentifikációs változó pedig azt, hogy a megkérdezett közel áll-e egy adott párthoz, és ha igen,

⁴ Nyugat-Európa: Ausztria (kivéve 2008), Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Görögország (kivéve 2006), Hollandia, Írország, Nagy-Britannia, Portugália, Spanyolország és Svédország. Kelet-Európa: Észtország (kivéve 2002), Lengyelország, Magyarország, Szlovákia (kivéve 2002) és Szlovénia.

⁵ Ezt az eljárást az európai választáskutatásokkal kapcsolatban fejlesztették ki, és az összes releváns pártra vonatkozó választási valószínűségeken alapul (Van der Eijk–Franklin 1996). A mi esetünkben csak a pártválasztásra vonatkozó kategoriális változó áll rendelkezésre, amelyet *dummy* változóként kezeltünk.

mennyire.⁶ Az ideológiai távolság általunk használt mértéke a minden megkérdezett bal–jobb önbesorolása és minden pártnak a szakértői becsléseken alapuló „objektív” ideológiai pozíciójának abszolút különbségeként adódik.⁷

A társadalmi struktúrának a pártválasztásra kifejtett hatását pedig mint (az országonkénti pártszetre külön-külön vonatkozó) dichotom választásoknak (kritérium: a vizsgált párt választása vagy sem) a kiválasztott szociostrukturális változókon alapuló binomiális regressziós magyarázata segítségével határoztuk meg.⁸ Az ezen a regresszió alapuló választási valószínűségeket a szociostrukturális hatás reprezentációjaként mentettük, hogy aztán „szintetikus” változóként bevezessük a további elemzésbe.⁹ Az eljárást valamivel szemléletesebbé teendő, úgy döntöttünk, hogy ennek a „mellékszámításnak” a tartalmi aspektusait alább egy kitérőben mutatjuk be. Ez a kitérő az első német ESS-fordulóban a társadalmi struktúrának a pártválasztásra gyakorolt hatásáról szól. A 424 binomiális regresszióból, amelyet a választási döntésre való szociostrukturális hatásra vonatkozóan végeztünk, tízről tudósítunk.¹⁰

⁶ A pártspecifikus identifikációs változó a pártkötődésre vonatkozó kérdés irány- és intenzitáskomponensének együttesén alapul. Az iránykomponens estében egy *dummy* változó adja meg, hogy a megkérdezett a vizsgált párthoz közel áll-e (egyesként kódolva), vagy nem (nullaként kódolva). Az intenzitáskomponens a pártidentifikáció erősségéből számítjuk ki (1 = nem túl közeli, 2 = elég közeli, 3 = nagyon közeli). Így a pártspecifikus identifikációt egy négyértékű változóval mérjük (a 0 = nincs identifikációtól a 3 = erős identifikációig).

⁷ Az ideológiai távolság kiszámítása (a) az egyéni bal–jobb pozíciókon és (b) a szakértői becslésekből adódó pártpozíciókon nyugszik. Mivel egyes országokban az egyéni bal–jobb besorolás esetében a hiányzó adatok magas részarányát tapasztaltuk, ezt regresszió alapuló imputációval egészítettük ki. Ehhez az ideológiai pozíciók egy sor kiegészítőjét 14 faktorba foglaltuk össze, amelyek faktorértéke a regresszió alapuló imputáció alapját képezik. Minden ország esetében csak azokat a faktorokat vettük figyelembe, amelyek szignifikáns korrelációt mutattak a megkérdezettek bal–jobb besorolásával. A faktorok felsorolását e tanulmány egy további Függelékében adjuk meg (2. melléklet). A pártpozíciókat a *Chapel Hill Expert Surveys* 2002 (az 1. és 2. forduló esetében) és 2006 (3. és 4. forduló esetében) vettük át (Hooghe et al. 2010). Az ESS-ben és az Expert Surveyben azonos 11 fokú skálákat használtak (0 = balról a 10 = jobbig).

⁸ Az előrejelzés értékeit a pártra és a fordulóra specifikus regresszióból becsültük, amelybe a következő szociodemográfiai és szocioökonómiai változók kerültek be: nem, életkor (a felmérés éve mínusz születési év), iskolázottság (a teljes képzési idő mértéke években), társadalmi-gazdasági státusz (a *European Socio-economic Classification*, ESeC alapján; Harrison–Rose 2006), szakszervezeti tagság, templomba járás sűrűsége, vallási hovatartozás (*dummy* katolikusok, protestánsok, ortodox és mások számára), munkanélküliség, függőség szociális juttatásoktól és jövedelmi szegénység (*dummy*: „Nem jövök ki a bevételből”).

⁹ Ehhez az eredeti (nem centrírozott) magyarázó értékeket használjuk fel, mivel a különbségek magyarázatát adó további meghatározó tényezőket a regressziós egyenes állandójában vetjük figyelembe, és ezen túl csak országspecifikus elemzéseket adnának (Enders–Tofighi 2007).

¹⁰ Minden ország esetében az alkalmazott pártszetre azonos módon állapítottuk meg. Minden pártra, minden fordulóra és minden országra vonatkozóan egy halmozott adatbázist alakítottunk ki, amely összesen 424 külön esetet tartalmaz a vizsgált pártokra vonatkozóan. A vizsgált pártok száma országonként és hullámonként a Függelék 1. táblázatából ismerhető meg.

TÁRSADALMI STRUKTÚRA, PÁRTKÖTŐDÉS ÉS IDEOLÓGIAI TÁVOLSÁG NÉMETORSZÁGBAN ÉS EURÓPÁBAN

Kitérő: társadalomszerkezeti „mellékszámítások”

Milyen hatással volt a társadalmi struktúra a németek választói magatartására a 2002-es évben? Különbözik-e ez a hatás az egyes pártok esetében, és mutatkoznak-e különbségek nyugat és kelet között? Elsőként azt találtuk, a Nagelkerke-féle R négyzet alapján, hogy öt pártból három esetén – nevezetesen a (CDU–CSU) Unió, a Zöldek és az PDS esetében – a társadalmi struktúra előrejelzése a pártválasztásra erősebb Németország nyugati, mint keleti részében; az SPD esetében az értékek Nyugat- és Kelet-Németországban azonosak és az FDP esetében a társadalmi kontúrok keleten pregnánsabbak (2. táblázat).

Amennyire látható, az Unió választói nyugaton főleg idősebbek és katolikusok, ezentúl magasabb az iskolázottságuk, de protestánsok is, a középréteghez tartoznak, de nem szakszervezeti tagok; sűrűbben járnak templomba, és inkább férfiak. Az Unió választóinak szociális kontúrjai Németország keleti részében kevésbé élesek: az egyház újfent fontos szerephez jut, mind a protestánsok, mind a katolikusok nagyobb valószínűséggel szavaznak a CDU-ra, mint mások; annak ellenére, hogy az alacsony jövedelem (*Einkommensarmut*) a CDU választását erősíti, a munkanélküliek inkább nem CDU-szavazók; és ahogy nyugaton, keleten is tendenciájában férfiak, a középréteghez (de itt a felsőbb rétegekhez is) tartoznak, és idősebbek az átlagnál. Ezekből az adatokból inkább az Unió nyugat- és kelet-németországi választóinak közös vonásait lehet kiolvasni, mint a különbségeket.

Az SPD esetében igen hasonló a kép. Németország nyugati felén az SPD választói mindenekelőtt szakszervezeti tagok, minden rétegből jönnek, nem járnak templomba, nem katolikusok; ők is inkább idősebbek, és inkább nem függenek szociális juttatásoktól. Keleten hiányzik a szakszervezeti komponens – de itt is minden rétegből található SPD-szavazók, kevésbé járnak templomba, nem munkanélküliek és nem szegények. Ha ebben az esetben a Nyugat- és Kelet-Németország közötti különbségeket keressük, akkor ezt a szakszervezeti tagság hiányzó hozzájárulása jelenti az SPD választási valószínűségéhez Németország keleti részében.

Az FDP esetében a helyzet valamivel kérdésesebb, mert egyrészt a választók szociostrukturális kontúrja, legalábbis Nyugat-Németországban, homályos, másrészt a keleti és nyugati profilok nem feltétlenül illenek össze. Az FDP szavazói nyugaton jobban képzettek, egyebet a rendelkezésre álló indikátorok alapján nem tudunk róluk mondani. Németország keleti részében is inkább jobban képzettek, de mindenekelőtt protestánsok és munkanélküliek, valamint nem tartoznak az alsóbb népréteghez.

2. TÁBLÁZAT

A választói döntés szociostrukturális meghatározói Kelet- és Nyugat-Németországban, 2002(Az adatok z-koefficiensek [exp (B)/SE] és Nagelkerke R²)

Nyugat-Németország	CDU/CSU	SPD	FDP	Zöldek	PDS
Nem ^a	-2,2*			+5,3***	-2,0*
Életkor ^b	+11,6***	+2,2*		-4,1***	-2,1*
Iskolázottság ^c	+3,5***		+2,3*	+9,0***	+3,2**
Templomba járás gyakorisága	+2,4*	-3,1**			
Katolikus	+7,8***	-2,9**		-6,4***	
Protestáns	+3,3**			-3,**1	
Szakszervezeti tag	-2,9**	+5,2***			+3,1**
Alsó réteg ^d		+4,9***		+2,3*	-2,1*
Középréteg ^d	+2,9**	+4,4***		+2,1*	-2,2*
Felső réteg ^d		+5,4***		+3,8***	
Munkanélküli					
Igénybe vesz szociális juttatást		-2,2*			
Alacsony jövedelem ^f					
Pseudo-R ²	,15	,07	,02	,15	,29

A 2. TÁBLÁZAT FOLYTATÁSA

Kelet-Németország	CDU/CSU	SPD	FDP	Zöldek	PDS
Nem ^a	-2,5*				
Életkor ^b	+2,0*				+5,6***
Iskolázottság ^c			+2,4*	+5,4***	+4,3***
Templomba járás gyakorisága	+2,4*	-2,9*			
Katolikus	+3,9***				-2,2*
Protestáns	+5,2***		+3,9* **	+2,9**	-5,9***
Szakszervezeti tag					
Alsó réteg ^d		+4,2**	-2,1*		
Középréteg ^d	+2,2*	+4,4**			
Felső réteg ^d		+2,9**			
Munkanélküli ^e	+2,9**	-2,8**	+3,3* *		
Igénybe vesz szociális juttatást				-2,0*	
Alacsony jövedelem ^f	-3,0**	-2,3			2,1*
Pszudo R ²	,08	,07	,06	,13	,13

* p < 0,05,

** p < 0,01,

*** p < 0,001.

Adatbázis: ESS, Nyugat- és Kelet-Németország 2002.

Módszer: logisztikus regresszió, az üres cellák nem szignifikáns hatást jelölnek (p > ,05)

Magyarázat:

^a 1 = férfi; 2 = nő;^b születési év mínusz a felmérés éve;^c az iskola- és képzési évek száma;^d A European Socio-Economic Classification kategóriái Harrison–Rose 2006 szerint; a referenciakategória a nem osztályozott megkérdőzettek;^e 1 = igen; 2 = nem;^f dummy: „nem jövök ki a bevételből”.

A Zöldek választói nyugaton iskolázottak, felekezeten kívüliek és nők; ezentúl fiatalok és minden rétegből jönnek. Németország keleti részén iskolázottak, protestánsok és nem munkanélküliek. Szemmel láthatóan az iskolázottság az összekötő elem a két választói halmaz között; másfelől azonban kétségtelenül igencsak eltérő a Zöldek választóinak szociostrukturális szerkezete Németország két részében.

A 2002. évben a PDS választói Nyugat-Németországban képzettek, szak szervezeti tagok, fiatalabbak az átlagnál és inkább férfiak, mint nők; ezentúl tendenciájában az alsó, illetve középréteghez tartoznak. Keleten is képzettek, de itt idősebbek az átlagnál, és nem tagjai egyik nagy egyháznak sem; ezenkívül anyagi körülményeik alapján inkább szerénynek mondhatók. A PDS a 2002-es évnek az a pártja, amelynek választói profilja leginkább eltérő Kelet- és Nyugat-Németországban.

Az ilyen jellegű regressziós elemzést minden releváns pártra az összes itt figyelembe vett országban és minden ESS-hullámra elvégeztük. A választói döntésekre vonatkozó szociostrukturális hatás vonatkozó regressziójának relatív magyarázó ereje alapján a becsült választási valószínűségeket „szintetikus” szociostrukturális változóként fogtuk fel, és a további elemzésekben már ily módon hasznosítottuk. A következőkben ebben az értelemben beszélünk a társadalmi struktúrának a választói viselkedésre tett – többé vagy kevésbé jelentős – hatásáról.

*A választói magatartás magyarázó tényezői
Nyugat- és Kelet-Németországban (2002–2008)*

A társadalmi struktúra, a pártkötődés és az ideológiai távolság hatását a pártválasztásra többválasztós logisztikus regresszióval¹¹ határoztuk meg. Mivel a kumulált adatbázis a „beépített” autokorrelációs problémák következtében a koefficiensek sztenderd hibáinak torz becsléséhez vezet, az utóbbiakat lehetséges módon kiszűrő robusztus (panelkorrigált) értékeket számoltunk ki rájuk vonatkozóan. A 3. táblázat mutatja be az első eredményeket Nyugat- és Kelet-Németország esetében.

A választói döntések determinánsai Németország két fele között eltérőek, de nem jelentős mértékben. A keletnémet koefficiensek általában valamivel alacsonyabbak. Ez azt jelenti, az egyes komplex változók magyarázó ereje gyengébb, mint nyugaton, és összességében a keletnémetek választói döntéseit kevésbé értjük, mint a nyugatnémetekéit. Különösen a pártkötődés járul hozzá sokkal csekélyebb mértékben a keletnémet választói döntésekhez. Többé-kevésbé világos trendet a European Social Survey négy fordulója alapján alig figyelhetünk meg, hacsak nem értelmezzük így a társadalomszerkezeti hatások enyhe csökkenését a nyugatnémetek választói döntésére.

¹¹ Ezen eljáráshoz képest elvi alternatívát a strukturális egyenleten alapuló modell becslésében látunk, amely a változók közötti kapcsolatokat árnyaltabban képes megállapítani. Egyelőre lemondunk róla, mert az oksági összefüggések iránya – ahogy erről már beszélünk – vitatható. De az ilyen jellegű kutatások szerepelnek terveink között, ugyanúgy, ahogy a kumulált adatbázis elemzése is.

3. TÁBLÁZAT

A társadalmi struktúra, a pártkötődés és a bal–jobb távolság hatása a választói döntésre Nyugat- és Kelet-Németországban

(Az adatok z-koefficiensek $[\exp(B)/SE]$ egy többváltozós logisztikus regresszió alapján, ahol a társadalmi struktúra, a pártkötődés és az ideológiai távolság a választói döntés magyarázó tényezői)

Ország rész	Magyarázó tényező	2002	2004	2006	2008	Ø	Trend?
Nyugat-Németország	Társadalmi struktúra	21	23	19	18	21	↔
	Párt-identifikáció	28	26	26	28	27	↔
	Bal–jobb távolság	–10	–9	–9	–11	–10	↔
	R ²	,32	,35	,34	,34	,34	↔
Kelet-Németország	Társadalmi struktúra	19	14	15	14	16	↔
	Párt-identifikáció	20	18	19	19	19	↔
	Bal–jobb távolság	–8	–6	–7	–7	–7	↔
	R ²	,30	,27	,28	,27	,28	↔

Adatbázis: European Social Survey, Nyugat- és Kelet-Németország, 2002–2008. A súlyozatlan esetszámok: Függelék 2. táblázata.

A választói döntés meghatározói európai összehasonlításban (2002–2008)

Akár szervezett háttérrel, akár nem, a társadalmi egyenlőtlenségeknek elvben utat kell törniük a választói döntés befolyásolására. Ezt a feltevést fogalmaztuk meg fentebb Nyugat- és Kelet-Európa esetében a társadalmi struktúrájának a választói döntésre gyakorolt hatását illetően. A 4. táblázat az ESS országait sorolja fel a társadalmi struktúrájának a választói döntésre kifejtett (időben) átlagos hatása szerint.¹² Legfelül három olyan országot találunk – Spanyolország, Nagy-Britannia és Írország –, amelyeknek erősen koncentrált pártrendszerében a különböző társadalmi csoportok tagjai egészen természetesen módon az egyik vagy másik nagy párt által vélik képviseltetve

¹² Az ellenőrizhetetlen összetételi hatások miatt eltekintünk attól, hogy a *pooled analyses* eredményeit megadjuk. Az eredmények az egyes ESS-fordulók között túlságosan instabilak.

magukat.¹³ Ezt nagy középmezőny követi, amely számos többpártrendszer is magába foglal. A hat posztkommunista országból négy a lista végén található, két további a mezőny első felének alján. Ebből arra következtethetünk, hogy a szociális egyenlőtlenségek a posztkommunista pártrendszerekben kevésbé reprezentáltak (4. táblázat). A 4. táblázatban ezen túlmenően feltűnő a koefficiens nagy időbeli mozgása. A 19 ország közül nyolcban a társadalomstrukturális hatásoknak a választói magatartásra (amit a koefficiens növekedéseként írunk le a négy vizsgálati időpontból legalább három esetén) kifejtett hatásának intenzitása pozitív trendet jelez. S csak két további országban csökken a koefficiens nagysága többé-kevésbé folyamatosan. Ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely a választói döntés szempontjából (abszolút módon) fontosabb lesz. Valószínűbb, hogy a választói döntés társadalmi meghatározói olyan mértékben erősödnek, amilyen mértékben a meghatározó tényezők más csoportjainak – pártkötődés és ideológia – befolyása csökken.

Németország két fele reprodukálja a társadalmi struktúrának a pártválasztásra tett hatása kapcsán tapasztalt nyugat–kelet lejtőt. Nyugat-Németország a nyugat-európai országok középmezőnyébe tartozik, míg Kelet-Németország a posztszocialista országok listájának végén foglal helyet. Feltűnő, hogy Németország mindkét részében a strukturálisan meghatározott pártválasztás – különösen Nyugat-Európában megfigyelhető – növekedésével szemben álló trendet látunk: itt a hatás enyhe csökkenését tapasztaljuk. Lehet, hogy Németországban is feléledőben vannak a társadalmi-strukturális tényezők, de a megfigyelt időszakban itt inkább a társadalmi-strukturális csoportok és a politikai pártok között fennálló szövetségek eróziója figyelhető meg. Németország két része sem közeledett a befolyás erőssége tekintetében az áttekintett időszakban.

¹³ Ugyanakkor tisztában vagyunk érvelésünk határaival, mivel Görögországgal a lista alsó felében, valamint Magyarországgal és Portugáliával az alsó középmezőnyben három további koncentrált pártrendszer van országmintánkban, amelyek viszont nem tanúsítják a választói magatartás határozott szociális kontúrajait.

4. TÁBLÁZAT

A társadalmi struktúra hatásai a választói döntésre

(Az adatok z-koefficiensek [exp (B)/SE] egy többváltozós logisztikus regresszió alapján, ahol a társadalmi struktúra, a pártkötődés és az ideológiai távolság a választói döntés magyarázó tényezői)

Ország	2002	2004	2006	2008	Ø	Trend?
Spanyolország	23	27	29	36	29	↗
Nagy-Britannia	26	27	31	31	29	↗
Írország	30	31	25	–	29	–
Belgium	23	21	20	30	24	–
Finnország	24	21	24	25	24	↗
Hollandia	23	24	24	26	24	↗
Szlovénia	29	21	23	23	24	–
Svédország	20	25	23	25	23	–
Lengyelország	10	24	28	30	23	↗
Nyugat-Németország	21	23	19	18	21	↗
Franciaország	14	15	22	24	21	↗
Dánia	20	20	18	23	20	–
Portugália	14	19	24	23	20	↗
Magyarország	19	17	20	25	20	↗
Észtország		20	18	20	19	–
Ausztria	18	18	18	–	18	–
Kelet-Németország	19	14	15	14	16	–
Görögország	20	16	–	12	16	↗
Szlovákia	–	16	16	18	16	–

Valamennyi együtttható $p = ,001$ szinten szignifikáns. Az országokat az átlagos hatáskoefficiens szerint rendeztük. A szürkével színezett országok a posztkommunista országokat emelik ki.

Adatbázis: European Social Survey, 2002–2008. A súlyozatlan esetszámok: Függelék 2. táblázata.

A pártkötődés esetében jól látható kontrasztot várunk Kelet- és Nyugat-Európa között, mivel a posztkommunista keleten stabil, azaz a napi politikától független pártkötődés még nem alakulhatott ki. Ezeket a várakozásokat az adatok nagyon látványosan igazolják. A mintánkban található hat posztkommunista rendszerből öt a listánk alján található, csupán Szlovénia került be a felső középmennybe. A pártkötődésnek a választói döntésre kifejtett hatása Németország mindkét felében meglehetősen csekély: Nyugat-Németország a

nyugat-európai országok alsó rangsorának végén helyezkedik el, Kelet-Németország a posztkommunista rendszerek végén. A pártkötődés hatása a négy fordulót tekintve messzemenően szilárd, csak egy negatív trendet találunk: Hollandiában a pártkötődésnek a választói magatartásra kifejtett hatása szemmel láthatóan hanyatlóban van. Pozitív trend tapasztalható Spanyolország esetében, ahol a pártkötődés hatása szemmel láthatóan erősödik (5. táblázat).

5. TÁBLÁZAT

A pártkötődés hatása a választási (választói) döntésre

(Az adatok z-koeficiensek $[exp(B)]/SE$ egy többváltozós logisztikus regresszió alapján, ahol a társadalmi struktúra, a pártkötődés és az ideológiai távolság a választói döntés magyarázó tényezői)

Ország	2002	2004	2006	2008	Ø	Trend?
Finnország	36	38	36	41	38	–
Hollandia	42	37	35	34	37	↘
Belgium	32	39	42	36	37	–
Görögország	37	37	–	34	36	–
Svédország	38	33	37	32	35	–
Szlovákia		27	35	34	32	–
Ausztria	31	32	31	–	31	–
Nagy-Britannia	31	26	34	32	31	–
Dánia	29	33	33	30	31	–
Portugália	27	30	28	28	29	–
Spanyolország	27	28	27	31	28	↗
Franciaország	26	30	26	28	28	–
Nyugat-Németország	28	26	26	28	27	–
Írország	25	26	26	–	26	–
Észtország	–	26	24	26	25	–
Magyarország	26	22	29	22	25	–
Szlovénia	24	24	23	24	24	–
Kelet-Németország	20	18	19	19	19	–
Lengyelország	22	17	21	16	19	–

Valamennyi együtttható $p = ,001$ szinten szignifikáns. Az országokat az átlagos hatáskoefficiens szerint rendeztük. A szürkével színezett országok a posztkommunista országokat emelik ki.

Forrás: European Social Survey, 2002–2008. A súlyozatlan esetszámok: Függelék 2. táblázata.

Németország két részében a pártkötődésnek a választói döntésre kifejtett hatása viszonylag csekély: Nyugat-Németország a nyugat-európai országok alsó végén, Kelet-Németország pedig a posztszocialista rendszerek listájának alján szerepel. Németország itt is reprodukálja az európai mintát: a hatás erősségének különbsége jelentős és stabil; közeledés nem figyelhető meg, mivel nem tapasztalható Kelet-Németországban a pártkötődés növekvő befolyása.

A harmadik figyelembe vett magyarázó tényezőnk az ideológiai távolság, amelyet a megkérdezettek bal–jobb besorolásának és az objektív pártpozícióknak a segítségével határoztunk meg. E távolság hatását a kelet-európai posztkommunista rendszerekben csekélyebbnek vélelmezzük, mint nyugaton, nem utolsósorban azért, mert az aktuális politikai *issue*-k integrációja a bal–jobb séma értelmezési keretébe ott kevésbé ment végbe. Ezt a várakozást is messzemenően igazolják az ESS-adatok (6. táblázat).¹⁴ A hat posztkommunista államot ismét a rangsor végén találjuk, és csak Írország és Nagy-Britannia, illetve Belgium csatlakozik hozzájuk. Angliában és Írországban a bal–jobb séma a politikai és szociális konfliktusokat csak hiányosan képes abszorbeálni és integrálni. Ez nem utolsósorban abban is megnyilvánul, hogy a bal–jobb skála eszközét a brit nemzeti választási kutatásokban csak szórványosan veszik igénybe – ott inkább bíznak a konkrét *issue*-k magyarázó erejében vagy éppenséggel az osztályhelyzetben. Belgiumban más a helyzet: itt a választó két pártra szavazhat, amely megfelel ideológiai preferenciáinak – egy flamand és egy vallon –, ezáltal a bal–jobb heurisztika csak korlátozott értékű a választói döntések magyarázatában.

¹⁴ De ezt a várakozást támasztja alá egy eddig még nem publikált összehasonlító tanulmány is, amely a kétezres évek második feléből származó (DKMKA MVP, illetve German General Social Survey – ALLBUS) *survey*-adatok alapján a magyar és a német népesség politikai bal–jobb asszociációit vizsgálta. Az eredmények azt mutatták, hogy míg a magyar megkérdezettek 35 százaléka nem adott besorolható (vagy egyáltalán nem adott) választ, addig ez a kategória a német esetben csak 16 százalékot tett ki. A bal és a jobb fogalmi esetében a be nem sorolhatóság Magyarországon nagyjából egyenlő volt (17 százalék a „bal” és 18 a „jobb”), a német esetben viszont a szovjet birodalom bukása után sokkal több gondot okozott a „bal” jelensége (12 százalék), mint a „jobb”-é (4 százalék) (Fehér–Fodor–Szabó 2011).

6. TÁBLÁZAT

Az ideológiai távolság hatása a választói döntésre

(Az adatok z-koefficiensek [exp (B)/SE] egy többváltozós logisztikus regresszió alapján, ahol a társadalmi struktúra, a pártkötődés és az ideológiai távolság a választói döntés magyarázó tényezői)

Ország	2002	2004	2006	2008	Ø	Trend?
Svédország	-16	-17	-17	-16	-17	-
Hollandia	-12	-12	-14	-12	-13	-
Dánia	-11	-10	-12	-15	-12	↘
Görögország	-12	-12	-	-13	-12	-
Finnország	-11	-12	-10	-10	-11	-
Nyugat-Németország	-10	-9	-9	-11	-10	-
Ausztria	-9	-7	-14	-	-10	-
Spanyolország	-7	-7	-9	-14	-10	↘
Franciaország	-9	-7	-11	-12	-10	↘
Portugália	-8	-9	-11	-11	-10	↘
Magyarország	-7	-10	-9	-9	-9	-
Nagy-Britannia	-7	-7	-9	-8	-8	-
Lengyelország	-6	-9	-7	-6	-7	-
Kelet-Németország	-8	-6	-7	-7	-7	-
Belgium	-9	-5	-6	-6	-6	-
Írország	-6	-7	-4	-	-6	-
Szlovákia	-	-5	-3	-7	-5	-
Szlovénia	-4	-4	-4	-5	-4	-
Észtország	-	-3	-1	-4	-3	-

Valamennyi együttható $p = ,001$ szinten szignifikáns. Minden koefficiens szignifikáns $p < ,001$. Az országokat az átlagos hatás-koefficiens szerint rendeztük. A szürkével színezett országok a posztkommunista országokat emelik ki.

Forrás: European Social Survey, 2002–2008. A súlyozatlan esetszámok: Függelék 2. táblázata.

Tehát azon a listán is, amely a bal–jobb távolság hatását mutatja be a választói döntésre, az új posztkommunista országok a legutolsó helyeken találhatók – kevés kivételtől és beszúrástól eltekintve. Az első helyeket a nyugat-európai többpártrendszerek foglalják el – Svédország, Hollandia és Dánia előtt vannak, őket követi – Görögország váratlan helyezése után – Finnország, Nyugat-Németország és Ausztria. A bal–jobb távolság a konszolidált

többpártrendszerben láthatóan igencsak értékes heurisztikának tekinthető a választói döntés szempontjából, míg ez a funkciója a posztkommunista demokráciákban még kevésbé észlelhető, különösen Magyarországon és Lengyelországban.

Németország vizsgálata esetében az tűnik fel, hogy Kelet-Németországban – a többi tényezőtől eltérően – a posztszocialista demokráciákkal szemben a pártválasztás vonatkozásában az ideológiai távolság erősebb befolyású. Valószínűleg arról van szó, hogy a keletnémet lakosság az egyesüléssel egy már létező pártrendszerbe lépett be, és sokat átvett a nyugaton elfogadott bal–jobb heurisztikából. Ám a távolság Nyugat- és Kelet-Németország között még így is jelentős a megfigyelt időszak egésze alatt.

Az eddigi eredmények áttekintése jól mutatja a három befolyásoló tényező relatív erejét. Legerőteljesebben a pártkötődés van hatással a pártválasztásra, ezt követi a társadalmi struktúra, majd az ideológiai távolság. Ezt a hierarchiát azonban a lehetséges mérési hibák miatt kellő óvatossággal kell kezelni. A vizsgált időszakban változások inkább Nyugat-Európában történtek, ami a strukturálisan meghatározott pártválasztás növekvő virulenciájában mutatkozik meg, melyhez a dél-európai országokban hozzáadódik az ideológiai távolság növekedése is.

Németország két része jelentős mértékben reprodukálja a berendezkedett és a posztszocialista demokráciák közötti különbségeket. Nyugat-Németország tipikus konszolidált demokrácia. Az olyan jellegzetességek száma, amelyek arra utalnának, hogy Kelet-Németország a többi posztszocialista demokráciához képest külön esetet jelentene, csekély. A posztszocialista viszonyokhoz képesti különállóság leginkább abban mutatkozik meg, hogy az ideológiai távolság erősebben hat a pártválasztásra, mivel a lakosság egy már létező pártrendszerbe lépett be, és nem kellett előbb egy strukturált ideológia mezőt kifejlesztenie. Ezzel a keletnémetek bizonyos „indulási előnyt” szereztek ugyan más posztszocialista demokráciákhoz képest, de számukra is szükséges az egyéni orientációs, döntési és cselekvési folyamatok megalapozása, amelyek aggregálva egyáltalán lehetővé teszik a konszolidált pártválasztást. Ezen túl az egyesülés a PDS/Linke tartós létével a pártrendszeren belüli eltolódásokhoz vezetett, ennek következtében egész Németországban a pártválasztás beágyazottsága gyengülhet. Az adott időszakban mindazonáltal Németország mindkét részében a strukturális hatás enyhe visszaesését figyelhetjük meg. A három tényező hatásának állandósága a vizsgált időszakban meghatározza a Nyugat- és Kelet-Németország közötti állandó különbséget is. Minden átvételi és keveredési effektus ellenére a belső német különbség a konszolidált választói magatartás esetében továbbra is fennáll.

JELÖLTEK ÉS ISSUE-K

A választói döntés egyes faktorainak magyarázó ereje a szociopolitikai kontextustól függően változik. Ez legkésőbb a kilenevenes években lett nyilvánvaló, amikor egyre több összehasonlító választási kutatás tette nyilvánossá adatait másodlagos elemzések számára – itt a *European Election Studies*re, a *European Voter* adataira és nem utolsósorban a *Comparative Study of Electoral Systems* most már három hullámára gondolunk.¹⁵ Ma már alig támaszkodik fontos könyv csupán egy választásra, és még a több választást elemző, de csupán egy országra fókuszáló tanulmányok is – legalábbis az empirikus kutatásokban – egyre ritkábbak.

Ebben a tanulmányban néhány nagyon „erős” kontextusvariánst állítottunk a középpontba, nevezetesen: hogy a választási döntést a polgárok Nyugat-Európa sok szempontból „konszolidált” vagy a kontinens keleti felének még mindig „cseppfolyós” rendszerében hozzák-e. Azt, hogy ez a kontextusvariáció Németország két részét is érinti, minden esetben figyelembe vettük, és ezért a különböző becsléseket nemcsak az egész újraegyesült Németországra, hanem Nyugat- és Kelet-Németországra külön-külön is bemutattuk.

Annak ellenére, hogy elemzési problémákkal küzdöttünk, amelyek egyrészt a koncepció, másrészt az adatbázisunk – a *European Social Survey* – közti bizonyos technikai hézagokból adódtak, eredményeink mégis egészen világosak és egyértelműek. A választói döntés magyarázatának konvencionális eszközei – a választók szociális helyzete, pártvonzalmaik, valamint *policy*-távolságuk a választáson induló pártokhoz viszonyítva – Európa posztkommunista Keletén egyértelműen kevésbé hasznosak a választói motiváció megértésében, mint a konszolidált Nyugaton.

Ez csak azt jelentheti, hogy Európa posztkommunista keleti részén a választói döntés sokkal rövidebb távon ható ingerekre reagál, mint amit itt ebben az elemzésben figyelembe tudtunk venni. Hogyan értékeli a választáson induló jelöltek problémamegoldó kompetenciáját; miképpen értékeli a központi kormány teljesítményét a központi politikai problémák tekintetében; vagy: milyen választások előtti koalíciókban állapodtak meg – ezek az információk valószínűleg többet segíthettek volna nekünk a posztkommunista rendszerekben zajló választói döntés megértésében. Az is biztos, hogy a pártkötődésnek Európa keleti felén még nem az a szerepe, amit sok konszolidált nyugati demokráciában játszik illetve játszott – bár itt sem hagyható figyelmen kívül a változás. Az is biztos, hogy a szociális helyzet Keleten nem

¹⁵ Itt említhetjük a *Mannheim Eurobarometer Trendfiles* okát, vagy a *European Value Surveys*t és a *World Value Surveys*t és nem utolsósorban a *European Social Surveys*t, amelyre ez a tanulmány támaszkodik. Mindannyiukban közös, hogy nem szűkebb értelemben vett választási tanulmányokról van szó, és ennek általában elég restriktív konzekvenciái lettek a rendelkezésre álló indikátorok szempontjából.

tevédik át oly mértékben a választói döntésre, mint Nyugaton, bár ott is szemmel láthatóak bizonyos *dealignment*-tendenciák (e szerep csökkenése irányában). És a választói döntésre ható *issue*- és *policy*-hatások kérdéskörével zárva: úgy véljük, hogy a pártok észlelt teljesítménye, problémamegoldó kompetenciája nagyobb mértékben magyarázza a választói magatartást, mint az aktuálisan rendelkezésünkre álló térbeli modell.

FÜGGELÉK

1. MELLÉKLET

A vizsgálat alapjául szolgáló országokénti pártegyüttesek (a külföldi pártok megnevezése a *Chapel Hill Expert Surveyt* követi)

Nyugat-Németország: Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD), Kereszténydemokrata Unió (CDU), Bajorországban: Keresztényszociális Unió (CSU), Szövetség '90/A Zöldek (B90/Grüne), Szabad Demokrata Párt (FDP), A Demokratikus Szocializmus Pártja/A Baloldal (PDS/Linke)

Kelet-Németország: Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD), Kereszténydemokrata Unió (CDU), Bajorországban: Keresztényszociális Unió (CSU), Szövetség '90/A Zöldek (B90/Grüne), Szabad Demokrata Párt (FDP), A Demokratikus Szocializmus Pártja/A Baloldal (PDS/Linke)

Ausztria: Ausztriai Szociáldemokrata Pártja (SPÖ), Osztrák Néppárt (ÖVP), Ausztria Szabadságpártja (FPÖ), A Zöldek (Grüne), Szövetség Ausztria Jövőjéért (BZÖ, 3. fordulótól)

Belgium: Zöld! (Agalev/Groen!), Flamand Liberálisok és Demokraták (VLD), Flamand Érdek (VB), Ecolo (Ecolo), Szocialista Párt (PS), Kereszténydemokrata és Flamand (CVP/CD&V), Új Flamand Szövetség (N-VA), Szocialista Párt–Másképp (SP/SPA), Humanista Demokrata Központ (PSC/CDH), Reformista Mozgalom (MR)

Dánia: Szociáldemokraták (SD), Radikális Baloldal/Szociálliberális Párt (RV), Konzervatív Néppárt (KF), Szocialista Néppárt (SF), Dán Néppárt (DF), Dánia Liberális Pártja (V)

Nagy-Britannia: Konzervatív Párt (Cons), Munkáspárt (Lab), Liberális Demokrata Párt (LibDems), Skót Nemzeti Párt (SNP), Plaid Cymru (Plaid), Zöld Párt (Greens, 3. fordulótól)

Észtország: Unió a Hazáért és Köztársaságért (IRL), Észt Centrumpárt (EK), Észt Reformpárt (ER), Szociáldemokrata Párt (SDE), Észt Népi Unió (ERL)

Finnország: Nemzeti Koalíció Pártja (KOK), Svéd Néppárt (RPK/SFP), Centrumpárt (KESK), Kereszténydemokraták (KD), Zöld Szövetség (VIKR), Finn Szociáldemokrata Párt (SDP), Baloldali Szövetség (VAS)

Franciaország: Nemzeti Front (FN), Francia Kommunista Párt (PCF), Szocialista Párt (PS), Unió a Népi Mozgalomért (UMP), Unió a Francia Demokráciáért (UDF), Zöld Párt (Verts)

Görögország: Pánhellén Szocialista Mozgalom (PASOK), Új Demokrácia (ND), Görögország Kommunista Pártja (KKE), A Radikális Baloldal Koalíciója (SYN/SYRIZA)

Hollandia: Kereszténydemokrata Tömörülés (CDA), Munkáspárt (PvdA), Szabad Demokrata Néppárt (VVD), Pim Fortuyn (LPF), Demokra-

ták 66 (D66), Zöld Baloldal (GL), Szocialista Párt (SP), Keresztény Unió (CU)

Írország: Fianna Fáil (FF), Fine Gael (FG), Munkáspárt (Lab), Progresszív Demokraták (PD), Zöld Párt (GP), Sinn Fein (SF)

Lengyelország: Baloldali Demokratikus Szövetség (SDL-UP), Polgári Platform (PO), Önvédelem (SRP), Jog és Igazságosság (PiS), Lengyel Néppárt (PSL), Lengyel Családok Ligája (LPR)

Magyarország: Fidesz – Magyar Demokrata Fórum (Fidesz–MDF, 2. fordulóig), Fidesz–Magyar Polgári Szövetség (Fidesz – MPSZ, 3. fordulótól), Magyar Demokrata Fórum (MDF, 3. fordulótól), Magyar Szocialista Párt (MSZP), Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ)

Portugália: Baloldali Blokk (BE), Demokratikus és Szociális Centrum – Néppárt (CDS/PP), Demokratikus Egységkoalíció (CDU), Szocialista Párt (PS), Demokratikus Néppárt/Szociáldemokrata Párt (PPD/PSD)

Svédország: Centrumpárt (C), Liberális Néppárt (FP), Kereszténydemokraták (KD), Zöldek (MP), Mérsékelt Párt (M), Munkáspárt–Szociáldemokraták (SAP), Baloldali Párt (V)

Szlovákia: Néppárt–Demokratikus Szlovákiért Mozgalom (L’S–HZDS), Szlovák Kereszténydemokrata Unió/Demokrata Párt (SDKÚ–DS), Irány–Szociáldemokrácia (Smer–SD), Magyar Koalíció Pártja (SMK), Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH), Új Polgári Szövetség (ANO, csak a 2. fordulóban), Szlovák Nemzeti Párt (SNS, 3. fordulótól)

Szlovénia: Szlovén Demokrata Párt (SDS), Szlovén Liberális Demokrata Párt (LDS), Szociáldemokraták Egyesült Listája (ZLSD), Új Szlovénia – Keresztény Néppárt (NSI), Szlovén Nemzeti Párt (SNS), Szlovén Nyugdíjasok Demokratikus Pártja (DESUS), Szlovén Néppárt (SLS)

Spanyolország: Néppárt (PP), Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE), Egyesült Baloldal (IU), Konvergencia és Unió (CiU), Katalónia Republikánus Baloldala (ERC, 3. fordulótól), Baszk Nacionalista Párt (EAN/PNV), Galíciai Nacionalista Blokk (BNG)

2. MELLÉKLET

A bal–jobb önbesorolás hiányzó értékeinek esetén szükségessé vált imputációk faktorai

1. faktor: Bizalom nyugati szövetségekben (Európai Parlament, Egyesült Nemzetek Szervezete)
2. faktor: Bizalom állami intézmények iránt (parlament, politikusok, igazságszolgáltatás)
3. faktor: A modern életmód fontossága (kaland, szórakozás, siker, változatoság, élvezet, csodálat, pénz)
4. faktor: Elégedettség az állam teljesítményével (oktatási rendszer, egészségügyi rendszer, gazdasági helyzet, a kormány teljesítménye, a demokrácia működése)
5. faktor: Szociális orientációk fontossága (emberekre hallgatni, embereken segíteni, környezetvédelem, esélyegyenlőség, lojalitás)
6. faktor: A konformitás fontossága (helyes viselkedés, szabálykövetés, tisztelet, biztonság, erős állam)
7. faktor: Vallásosság (vallásosság, templomba járás sűrűsége, hitvallás)
8. faktor: Beállítódás a bevándorlással kapcsolatban (a bevándorlók hatása az országra, a kultúrára, a gazdaságra)
9. faktor: Bizalom az embertársakban (a többi ember tisztességes, segítőkész, bizalomra méltó)
10. faktor: Politikai részvétel (ténykedés politikai pártban, pártjelvény, kapcsolat politikusokkal, közreműködés szervezetekben, részvétel engedélyezett tüntetéseken)
11. faktor: Az élettel való elégedettség (az élettel való elégedettség, boldogság)
12. faktor: Hatásosság (véleményalkotás, a politika megértése)
13. faktor: Egyenlőség (az állam csökkentse a jövedelemkülönbségeket)
14. faktor: Demokratikus beállítódás (nem demokratikus pártok betiltása)

F1. TÁBLÁZAT

**A vizsgálat alapjául szolgáló pártzettek mérete országoként
és hullámonként**

	2002	2004	2006	2008	?
Nyugat-Németország	5	5	5	5	20
Kelet-Németország	5	5	5	5	20
Ausztria	4	4	5		13
Belgium	10	10	10	10	40
Dánia	6	6	6	6	24
Spanyolország	6	6	7	7	26
Finnország	7	7	7	7	28
Franciaország	6	6	6	6	24
Nagy-Britannia	5	5	6	6	22
Görögország	4	4		4	12
Írország	6	6	6		18
Hollandia	7	7	8	8	30
Portugália	5	5	5	5	20
Svédország	7	7	7	7	28
▼ Nyugat-Európa	73	73	73	66	285
Észtország		5	5	5	15
Magyarország	3	3	4	4	14
Lengyelország	6	6	6	6	24
Szlovénia	7	7	7	7	28
Szlovákia		6	6	6	18
▼ Kelet-Európa	16	27	28	28	99
▼ ▼	99	110	111	104	424

F2. TÁBLÁZAT

Az esetszám országoként és hullámonként

	2002	2004	2006	2008
Nyugat-Németország	9 105	9 255	9 380	8 920
Kelet-Németország	5 490	5 095	5 200	4 835
Ausztria	9 028	9 024	12 025	0
Belgium	18 990	17 780	17 980	17 600
Dánia	9 036	8 922	9 030	9 660
Spanyolország	10 374	9 978	13 132	18 032
Finnország	14 000	14 154	13 272	15 365
Franciaország	9 018	10 836	11 916	12 438
Nagy-Britannia	10 264	9 624	0	8 288
Görögország	12 276	13 716	10 800	0
Írország	18 912	15 048	15 112	14 224
Hollandia	7 555	10 260	11 110	11 835
Portugália	13 993	13 636	13 489	12 810
Svédország	10 260	9 485	14 364	14 112
Észtország	0	9 945	7 585	8 305
Magyarország	5 055	4 494	6 072	6 176
Lengyelország	12 660	10 296	10 326	9 714
Szlovénia	10 633	10 094	10 332	9 002
Szlovákia	0	9 072	10 596	10 860

IRODALOM

- Ágh Attila 1998. The End of the Beginning: The Partial Consolidation of East Central European Parties and Party Systems. In Pennings, Paul–Lane, Jan-Erik (szerk.). *Comparing Party System Change*. London, Routledge. 202–215.
- Arzheimer, Kai 2006. Dead Men Walking? Party Identification in Germany, 1977–2002. *Electoral Studies*, 25. (4.), 791–807.
- Bartolini, Stefano–Mair, Peter 1990. *Identity, Competition, and Electoral Availability. The Stabilisation of European Electorates 1885–1985*. Cambridge–New York, Cambridge University Press.
- Campbell, Angus et al. 1960. *The American Voter*. New York, John Wiley & Sons.
- Converse, Philip E. 1969. Of Time and Partisan Stability. *Comparative Political Studies*, 2. (2.), 139–171.
- Dalton, Russell J.–Flanagan, Scott A.–Beck, Paul Allen (szerk.) 1984. *Electoral Change in Advanced Industrial Electoral Democracies: Realignment or Dealignment?* Princeton, Princeton University Press.
- Dalton, Russell J.–Weldon, Steven 2007. Partisanship and Party System Institutionalisation. *Party Politics*, 13. (2.), 179–196.
- Downs, Anthony 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper.
- van der Eijk, Cees–Schmitt, Hermann 2010. Party Manifestos as a Basis of Citizens' Left-Right Perceptions. *Paper prepared for presentation at the Annual Conference of the American Political Science Association*, Washington, 2010. szeptember 2–5.
- van der Eijk, Cees–Schmitt, Hermann–Binder, Tanja 2005. Left-Right Orientation and Party Choice. In Thomassen, Jacques (szerk.). *The European Voter. A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford, Oxford University Press. 167–191.
- Enders, Craig K.–Tofighi, Davood 2007. Centering Predictor Variables in Cross-Sectional Multilevel Models: A New Look at an Old Issue. *Psychological Methods*, 12. (2.), 121–138.
- Erikson, Robert S. 1988. The Puzzle of Midterm Loss. *Journal of Politics*, 50. (4.), 1011–1029.
- Fehér, Balázs–Fodor, Judit–Szabó Ágnes 2011. Associating Left and Right. A Comparison Between German and Hungarian Samples. Budapest, ELTE (megjelenés alatt).
- Fiorina, Morris 1981. *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven, Yale University Press.
- Franklin, Mark N. et al. 1992. *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Nations*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gallagher, Michael 2010. *Election Indices*. http://www.tcd.ie/Political_Science/staff/michael_gallagher/EISystems/Docts/ElectionIndices.pdf, utolsó letöltés: 2010. szeptember 7.
- Harrison, Eric–Rose, David 2006. The European Socio-economic Classification (ESeC) User Guide. <http://www.iscr.essex.ac.uk/esec/guide/docs/UserGuide.pdf>, utolsó letöltés: 2010. szeptember 7.

- Hooghe, Liesbet et al. 2010. Reliability and Validity of Measuring Party Positions: The Chapel Hill Expert Surveys of 2002 and 2006. *European Journal of Political Research*, 49. (5.), 687–703.
- Inglehart, Ronald–Klingemann, Hans-Dieter 1976. Party Identification, Ideological Preference and the Left-Right Dimension among Western Mass Publics. In Budge, Ian–Crewe, Ivor–Farlie, Dennis (szerk.). *Party Identification and Beyond. Representations of Voting and Party Competition*. London, John Wiley & Sons. 243–273.
- Kaase, Max 1976. Party identification and voting behavior in the West-German election of 1969. In Budge, Ian–Crewe, Ivor–Farlie, Dennis (szerk.). *Party Identification and Beyond. Representations of Voting and Party Competition*. London, John Wiley & Sons. 91–115.
- Kroh, Martin–Selb, Peter 2009. Inheritance and the Dynamics of Party Identification. *Political Behavior*, 31. (4.), 559–574.
- Laakso, Markku–Taagepera, Rein 1979. Effective Number of Parties: A Measure with Application to West Europe. *Comparative Political Studies*, 12. (1.), 3–27.
- Lipset, Seymour Martin–Rokkan, Stein 1967. Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments. An Introduction. In uók (szerk.). *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*. New York, Free Press. 1–64.
- Markowski, Radoslaw 1997. Political Parties and Ideological Spaces in East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, 30. (3.), 221–254.
- Mayhew, David R. 2000. Electoral Realignment. *Annual Review of Political Science*, 3-. 449–474.
- Müller, Walter 2000. Klassenspaltung im Wahlverhalten – eine Reanalyse. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 52. (4.), 790–795.
- Oscarsson, Henrik–Holmberg, Sören 2011. Party leader effects on the vote. In Aarts, Kees–Blais, André–Schmitt, Hermann (szerk.). *Political Leaders and Democratic Elections*. Oxford, Oxford University Press (megjelenés alatt).
- Park, Andrus 1993. Ideological Dimension of the Post-Communist Domestic Conflicts. *Communist and Post-Communist Studies*, 26. (3.), 265–276.
- Pedersen, Mogens N. 1979. The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility. *European Journal of Political Research*, 7. (1.), 1–26.
- Reif, Karlheinz–Schmitt, Hermann 1980. Nine Second-Order National Elections. A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results. *European Journal of Political Research*, 8. (1.), 3–44.
- Rose, Richard–Mischler, William 1998. Negative and positive party identification in post-communist countries. *Electoral Studies*, 17. (2.), 217–234.
- Sakwa, Richard 1996. *Russian Politics and Society*. London–New York, Routledge.
- Schmitt, Hermann 1992. So dicht war die Mauer nicht! Über Parteibindungen und cleavages im Osten Deutschlands. In Hirscher, Gerhard (szerk.). *Die Entwicklung der Volksparteien im vereinten Deutschland*. München, Bonn Aktuell. 229–252.
- Schmitt, Hermann 2001. Zur vergleichenden Analyse des Einflusses gesellschaftlicher Faktoren auf das Wahlverhalten: Forschungsfragen, Analysestrategien und einige Ergebnisse. In Klingemann, Hans-Dieter–Kaase, Max (szerk.). *Wahlen und Wähler. Analysen aus Anlass der Bundestagswahl 1998*. Opladen, Westdeutscher. 623–645.

- Schmitt, Hermann 2009. Multiple Party Identifications. In Klingemann, Hans-Dieter (szerk.). *The Comparative Study of Electoral Systems*. Oxford, Oxford University Press. 137–157.
- Schmitt, Hermann–van der Eijk, Cees 2009. On the Changing and Variable Meaning of Left and Right. *Paper prepared for presentation at the XXI World Congress of the International Political Science Association*, Santiago de Chile, 2009. július 12–16.
- Schmitt-Beck, Rüdiger–Weick, Stefan–Christoph, Bernhard 2006. Shaky attachments: Individual level stability and change of partisanship among West-German voters, 1984–2001. *European Journal of Political Research*, 45. (4.), 581–608.
- Sikk, Allan 2005. How Unstable? Volatility and the Genuinely New Parties in Eastern Europe. *European Journal of Political Research*, 44. (1.), 391–412.
- Sikk, Allan 2006. *Highways to Power: New Party Success in Three Young Democracies*. Dissertationes Rerum Politicarum Universitatis Tartuensis 1. Tartu, Tartu University Press.
- Sniderman, Paul M.–Brody, Richard A.–Tetlock, Philip E. 1991. *Reasoning and Choice. Explorations in Political Psychology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Stimson, James A. 1999. *Public Opinion in America: Moods, Cycles, and Swings*. Boulder (CO), Westview.
- Tavits, Margit 2005. The Development of Stable Party Support: Electoral Dynamics in Post-Communist Europe. *American Journal of Political Science*, 49. (2.), 283–298.
- Margit Tavits 2008. On the linkage between electoral volatility and party system instability in Central and Eastern Europe. *European Journal of Political Research*, 47. (5.), 537–555.
- Whitefield, Stephen 2002. Political Cleavages and Post-communist Politics. *Annual Review of Political Science*, 5., 181–200.
- Whitefield, Stephen–Evans, Geoffrey 1998. Electoral Politics in Eastern Europe: Social and Ideological Influences on Partisanship in Eastern Europe in Post-Communist Societies. In Higley, John–Pakulski, Jan–Wesolowski, Włodzimierz (szerk.). *Post-Communist Elites and Democracy in Eastern Europe*. London–Basingstoke, Macmillan. 115–139.
- Zielinski, Jakub 2002. Translating Social Cleavages into Party Systems: The Significance of New Democracies. *World Politics*, 54. (2.), 184–211.